

O‘ZBEK TILIDA TO‘LIQSIZ FE’LLAR

Nurova F.K.

Buxoro davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: to‘liqsiz fe‘l, edi, ekan, emish, emas, esa, mustaqil fe‘llar, analitik shakllar, shaxs-son qo‘shimchalari, fonetik sharoitlar, noturg‘un.

Ключевые слова: глагол несовершенного вида, было, было, было, было, было, есть, самостоятельные глаголы, аналитические формы, суффиксы лица, фонетические состояния, неустойчивые.

Key words: imperfective verb, was, was, was, was, was, is, independent verbs, analytical forms, person-number suffixes, phonetic states, unstable.

O‘zbek tilshunosligida fe‘lning analitik shakllari o‘rganilishi, asosan, XX asrning 40-50-yillaridan avj oldi. Dastlab o‘zbek tilida harakat tarzi shakllari tavsifiy usullar asosida ko‘makchi fe‘llar atamasi ostida atroficha o‘rganilgan. Tilshunosligimizda bu borada S.Ferdaus, G.Sharipov, S.Akbarov, T.Almamatov, ishlarini hamda A.Kononov, A.G‘ulomov, A.Hojiev, U.Tursunov, J.Muxtorov, B.Jo‘raev kabi tilshunoslarning o‘quv qo‘llanma hamda maqolalarini alohida qayd etish joiz. Ko‘makchi fe‘llar mavzusida o‘rganilgan bu ishlar orasida akademik A.Hojievning “O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar” va “To‘liqsiz fe‘llar” monografiyalari alohida e‘tiborga molik. Tadqiqotchi o‘zining mazkur monografiyalarida turkiy adabiyotlarda, jumladan, o‘zbek tilshunosligida ham o‘sha vaqtga qadar yuritib kelingan qo‘shma fe‘l, yordamchi fe‘l, ko‘makchi fe‘l kabi istilohlar mohiyatini ochib berib, ulardan yagona ko‘makchi fe‘l atamasi mohiyatga yaqinroq kelishini izohlab beradi va tilshunoslik atamaları har xilligidagi muammolardan biriga oydinlik kiritdi. Shuningdek, u qozoq tilida edi to‘liqsiz fe‘lini ko‘makchi fe‘llar qatoriga kiritgan tilshunos I.Mamanovning fikriga e‘tiroz bildirib, uni ko‘makchi fe‘llar sirasidan chiqargani holda, to‘liqsiz fe‘l sifatida ko‘rsatib o‘tadi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida fe‘l va fe‘l bo‘lmagan so‘zlar bilan qo‘llanib ularga fe‘lning munosabat shakllari ma‘nosini olishda ko‘maklashadigan edi,

ekan, emish, emas, esa kabi soʻzlar toʻliqsiz feʼllar sirasiga kiritilgan. Bulardan esa toʻliqsiz feʼli bogʻlovchiga aylangan. Toʻliqsiz feʼlning edi, ekan, emish shakllari ham harakat maʼnosiga ega emas. Ular mustaqil feʼllarga qoʻshilib turli maʼnolarni ifodalaydi hamda mustaqil feʼllarni har xil grammatik vazifalarga xoslaydi.

Tilshunos olim A.Hojiyev oʻzining “Toʻliqsiz fellar” monografiyasida toʻliqsiz feʼllar xususida juda ham koʻplab qimmatli maʼlumotlarni berib oʻtadi. Jumladan, E- fe,ʼli hozirgi vaqtda turkiy tillarning birortasida ham mustaqil maʼnoga ega emasligini, lekin uning aslida mustaqil maʼnoga ega boʻlganligi qonuniy va bu narsa turkologik adabiyotlarda ham qayd etilganligini taʼkidlab oʻtadi. Til tarixiga oid manbalarda mazkur feʼlning boʻlishsizlik affiksi (-ma), shuningdek, -kan, -mish, -di affiksalaridan boshqa forma yasovchilarni qabul qilganligi ham uning aslida mustaqil maʼnoga ega boʻlganligidan dalolat berishini dalillar bilan ochib beradi:

Til tarixiga oid faktlar, shuningdek, e- oʻzagidan yasalgan edi, ekan kabi formalarning hozirgi tildagi maʼnolari toʻliqsiz feʼlning aslida faqat ruscha «быть» degan maʼnoni emas, balki “являются”, “существовать” kabi maʼnolarni ham ifodalaganini koʻrsatadi 2. Edi, ekan, emish formalari bildiradigan maʼnolarning kelib chiqish asosini belgilashda toʻliqsiz feʼlning ana shu maʼnolari va unga qoʻshilgan affiksning maʼno xususiyatidan kelib chiqish kerak boʻladi, deydi u oʻzining monografiyasida.

Bugungi tilshunoslarimiz ham olimning mazkur qarashlaridan doimiy foydalanib keladilar hamda toʻliqsiz feʼllar yuzasidan berilgan maʼlumotlarga tayanadilar.

Toʻliqsiz feʼllar ot, sifat, son, olmosh kabi mustaqil soʻzlar bilan ham, mustaqil feʼllar bilan ham qoʻllana oladi:

Kasbingiz oʻqituvchi ekan;
 Uning yoqtirgan rangi qizil edi;
 Yillar davomida yelib-yugurib topgani shu edi;
 U uygʻonganda soat besh edi;
 Qadimiy buyumlaringiz koʻp emish
 Bizning asosiy vazifamiz oʻqish ekan;
 Toshkentdan kelgan ekan kabi.

Feʼlning analitik shakllaridan biri boʻlmish toʻliqsiz feʼl har bir shaklining oʻziga xos xususiyati bilan birga ularning har biri uchun umumiy boʻlgan xususiyatlar ham bor:

1) toʻliqsiz feʼllar mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega emas. Bu feʼllar tarixan mustaqil maʼnoli boʻlgan, lekin hozirgi paytda oʻz maʼnosini yoʻqotib, yordamchi feʼlga aylangan;

2) to‘liqsiz fe‘l o‘zicha harakat bildira olmasligi sababli fe‘llarga xos bo‘lishsizlik, daraja, zamon kabi ma‘nolarga va bu ma‘noni ifodalovchi shakllarga ega bo‘la olmaydi;

3) garchi shaxs-son qo‘shimchalari to‘liqsiz fe‘lga qo‘shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma‘nosi to‘liqsiz fe‘lga emas, balki mustaqil fe‘lga tegishli bo‘ladi: yozar emish+man, yozar emish+san; mehnatkash ekan+man, mehnatkash ekan+san, o‘qigan edi+m, o‘qigan edi+ng. Shu bois to‘liqsiz fe‘l yakka holda tuslanmaydi.

Mazkur fe‘l shakllaridagi birinchi tovush (e) noturg‘un, u ma‘lum fonetik sharoitlarda, boshqa tovushning ta‘siri bilan boshqa tovushga o‘tishi yoki tushib qolishi mumkin. Bu hodisa, ayniqsa, og‘zaki nutqda ko‘p uchraydi:

boshlar+di, boshlar+kan, boshlar+mish – (e) tovushi tushib qolgan;

boshlagan+akan, boshlasa+ydi – (e) tovushi boshqa tovushga o‘tgan

Ular ba‘zan nutqimizda ketma-ket qo‘llanilishi ham mumkin: Bu yerda navbat kutib turish shart emas ekan.

To‘liqsiz fe‘llar gapda yetakchi fe‘llardan keyin qo‘llanilishi va ma‘no anglatmasligi bilan ko‘makchi fe‘llarga o‘xshaydi.

Farqi:

Ko‘makchi fe‘llar faqat yetakchi fe‘l bilan qo‘llansa, to‘liqsiz fe‘llar barcha so‘z turkumlari bilan qo‘llana oladi: U hasad bilan emas, havas bilan yashashga odatlangan ekan

To‘liqsiz fe‘l shakllari uyushiq kesimlar uchun umumiy bo‘lganda oxirgi kesim tarkibida qo‘llanadi. Bu kesimlar turli shakldagi fe‘llar, shuningdek, otlar bilan ifodalanishi mumkin: Oyim xontaxtaga engashganча guruch tozalar, derazadan tushib turgan nurda yuzi rangsiz, dardchil ko‘rinar, ingichka, uzun barmoqlari bilan shoshilmay guruch terib, yonidagi sirli tog‘orachaga solar edi. (O‘.Hoshimov, “Ikki eshik orasi”)

Yuqoridagi ma‘lumotlardan kelib chiqib to‘liqsiz fe‘llarning umumiy xususiyatlari:

1) mustaqil lug‘aviy ma‘noga ega emas.

2) nisbat, bo‘lishsizlik, zamon kabi ma‘nolarga ega emas.

3) shaxs-son qo‘shimchalari ularga qo‘shilsa ham, shaxs ma‘nosi to‘liqsiz fe‘l qatnashgan butun birikmaga tegishlidir.

4) to‘liqsiz fe‘l qatnashgan birikma (asosiy fe‘l+to‘liqsiz fe‘l) tarkibidagi to‘liqsiz fe‘lni har doim ham tushirib bo‘lmaydi.

5) to‘liqsiz fe‘l tarkibidagi “e” tovushi tushib qolishi mumkin.

6) to‘liqsiz fe‘llar otlarga (keng ma‘noda) ham, fe‘llarga ham birika oladi. Ular ko‘proq sifatdosh va ravishdoshga birikadi.

7) . Bir kesim tarkibida edi, ekan, emish to‘liqsiz fe‘llaridan bittasining qo‘llanilishi hozirgi o‘zbek tilida asosiy holat hisoblanadi. Lekin, kam darajada

bo'lsa-da, bir kesim tarkibida ikki to'liqsiz fe'ning qo'llanish hollari uchraydi: ... bu sukunat yana qancha davom etarekan? (M. Ismoilov, «Farg'ona tong otguncha»)

Bunday hollarda, odatda, to'liqsiz fe'llarning biri yoki har ikkisi qisqargan holda qo'llanadi: aytarmidiykin kabi: Ana xolos, bu odam meni tanirmidi ekan?... sharmanda bo'ldim! (M. Ismoilov, «Farg'ona tong otguncha») Yoki bular kecha har joy-har joyda sochilib, burchak-burchakda yotgani uchun ko'zga ko'rinmasedimikin? (Y. Rahim, «Ixlos»)

Bir kesim tarkibida ikki to'liqsiz fe'ning qo'llanishi ham ancha yangi hodisa bo'lib, u ekan, emish formalari ma'no taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yuz bergan.

8) bu fe'llar qator kelgan bir necha fe'ning oxirgisiga birikadi. To'liqsiz fe'llar gapda ko'pincha bog'lama (ega bilan kesimni bog'lovchi vosita) vazifasini bajaradi: Otasi shifokor, onasi o'qituvchi edi.

Adabiyotlar:

1. Алмамамов Т.А. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Т., 1978. - 16 с.
2. Акбаров С. Ўзбек тилида кўшма феъллар: Филол. фан. номз. дис. - Т., 1946. - 180 б.
3. Шукуров О. Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси: монография. - Қарши, 2017. -102 б
4. Холиқов Қ. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳаракат феъллари: Фил. фан. номз. дисс. - Самарқанд, 1967. -274 б.
5. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. - Т.: Ўқитувчи, 1996. - 47 б.
6. Неъматов Х., Бегматов Э., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1989. - № 6. - Б. 39-43.
7. Mengliyev V. O'zbek tilining struktur sintaksisi. - Qarshi: Nasaf, 2003. - 147 b.
8. Материалы координационного совещания по проблемам глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. 24-27 сент. 1956 г. Алма-Ата, 1958. - С. 45-51.
9. Жўраев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва маъноси // Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари. - Т., 1953. - Б. 255 - 266.
10. Ҳожиев А. Тўлиқсиз феъллар: монография. – Тошкент, 1970. -263 бет

РЕЗЮМЕ

Maqolada o'zbek tilida to'liqsiz fe'llarning ishlatilishi, mazkur fe'llarning o'rganilishi haqida fikr yuritiladi. Fe'ning analitik shakllaridan biri bo'lmish to'liqsiz fe'l har bir shaklining o'ziga xos xususiyati bilan birga ularning har biri uchun umumiy bo'lgan xususiyatlari ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается употребление глаголов несовершенного вида в узбекском языке и изучение этих глаголов. Выявляется одна из аналитических форм глагола - неполный глагол, а также характерные черты каждой формы, общие для каждой из них.

SUMMARY

The article discusses the use of imperfective verbs in the Uzbek language and the study of these verbs. One of the analytical forms of the verb is revealed - an incomplete verb, as well as the characteristic features of each form that are common to each of them.